

Commentaar

Het zijn net dieren Over Guantánamo en onszelf

Wouter Veraart*

Van Jamal Al-Harith, één van de vrijgelaten Britse gevangenen uit Guantánamo Bay, is de volgende uitspraak over zijn detentie bekend:

‘After a while we stopped asking for human rights – we wanted animal rights. In Camp X-Ray my cage was right next to a kennel housing an Alsatian dog. He had a wooden house with air conditioning and green grass to exercise on. I said to the guards, “I want his rights”, and they replied, “That dog is a member of the US army”.’¹

Dit is een tragikomische maar ook een fascinerende uitspraak. In de bizarre wereld van Guantánamo hebben honden meer rechten dan mensen. Het zijn deze keer de mensen die strijden voor gelijke rechten, voor gelijkberechtiging met het dier. Die strijd wordt vergeefs gevoerd. ‘Het spijt ons’, krijgen zij te horen, ‘all animals are equal, but members of the US army are more equal than others’. Het onderscheid tussen mens en dier is in deze allegorie volstrekt vervaagd. De mensen in hun kooien zijn er ongetwijfeld het slechtst aan toe. Maar de dieren worden welbewust ingezet om de mensen te degraderen: de herdershond is niet zomaar lid van de *US Army*. Ook de hond in zijn houten huis met airconditioning en versgemaaid gazon is daarmee betreurenswaardig.²

* Universitair docent rechtsfilosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

1 Dit citaat is opgenomen in Costas Douzinas, *Human Rights and Empire. The Political Philosophy of Cosmopolitanism*, Abingdon UK-New York: Routledge-Cavendish 2007, p. 118 en afkomstig uit Rosa Prince en Gary Jones, ‘My Hell in Camp X-Ray’, *Daily Mirror*, 12 maart 2004, te raadplegen via <www.mirror.co.uk/archive>.

2 Zie Josh White, ‘Abu Ghraib Dog Tactics Came From Guantánamo’, *Washington Post*, 27 juli 2005, te raadplegen op: <www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/07/26/AR2005072601792.html>

Wat heeft Guantánamo ons precies te vertellen? Filosofen als Agamben, Sloterdijk en Foucault omschrijven de hedendaagse politiek als 'biopolitiek', waarin de mens als biologisch wezen een bijzonder soort rechtsobject zou zijn geworden dat als zodanig direct blootstaat aan politieke macht. Daarmee wordt de mens steeds meer 'dier'. Rode draad door dit commentaar is dat Guantánamo ons laat zien dat we tegenwoordig bereid blijken om in reactie op dreigingen juist die instituties op te geven die mensen van dieren onderscheiden.

Judith Butler heeft erop gewezen dat de 'detainees' van Guantánamo door de politiek en militair verantwoordelijken worden geportretteerd als gevaarlijke beesten, als 'killing machines', en dat de reden dat zij worden vastgehouden in de kern preventief van aard is.³ Een 'eerlijk proces' wordt daarmee overbodig en zelfs onwenselijk. Het verklaart de bestuurlijke onwil om daadwerkelijk iets te doen aan de berechting van de gevangenen, ondanks kritische uitspraken van die strekking van het *US Supreme Court*.⁴ De laatste poging tot rechtspraak heeft de vorm van een opvouwbaar, *high-tech* gerechtsgebouw dat recentelijk naar Guantánamo is getransporteerd. 'You can pick it up and move it', aldus een tevreden official.⁵ Een *prefab* paleis van justitie kortom, dat even snel verplaatsbaar is als mens en dier in de schimmige wereld van antiterreurwetgeving, geheime CIA-vluchten en een wereldwijd netwerk van geheime gevangnissen.⁶ Het uitzonderingsrecht waarop dit alles oorspronkelijk werd gebaseerd,⁷ kan niet verhullen dat terreurdreiging een permanent verschijnsel is geworden in de wereld waarin wij leven – en dat eigenlijk ook al was⁸ – en dus

3 Zie Judith Butler, 'Indefinite Detention', in: *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, London-New York: Verso 2004, p. 74-75.

4 Zie in het bijzonder *Rasul v. Bush*, 542 U.S. 466 (2004) en *Hamdan v. Rumsfeld*, 126 U.S. 2749 (2006).

5 Zie William Glaberson, 'Portable Halls of Justice Are Rising in Guantánamo', *The New York Times*, 14 oktober 2007, te raadplegen op <www.nytimes.com/2007/10/14/us/14gitmo.html>.

6 Zie het rapport van rapporteur Dick Marty, 'Alleged secret detentions and unlawful inter-state transfers involving Council of Europe member states', draft report part II, Committee on Legal Affairs and Human Rights, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 7 juni 2006, te raadplegen op <http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2006/20060606_Ejdoc162006PartII-FINAL.pdf>.

7 De eerste militaire tribunalen werden op aanwijzing van de Amerikaanse president op het Pentagon ontworpen. De president baseerde die bevoegdheid op de uiterst ruim geformuleerde *Authorization for Use of Military Force*, 115 Stat. 224, afgekondigd daags na 11 september 2001.

8 Zie Isabelle Duyvesteyn en Beatrice de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders: vroeger en nu*, Amsterdam: Boom 2007.

allerminst vergelijkbaar is met een tijdelijke noodtoestand. *Permanent* uitzonderingsrecht waarin fundamentele rechten worden opgeschort, is kenmerkend voor dictaturen en andere autocratische regimes en in strijd met elementaire grondbeginselen van een democratische rechtsstaat. De legitimiteit van uitzonderingsrecht is immers in het bijzonder afhankelijk van de tijdelijkheid ervan, van 'zijn neiging om weer te verdwijnen', zoals de Franse jurist René Cassin het ooit treffend uitdrukte.⁹ Ik waag echter te betwijfelen of de huidige regels waarop het rechtsregime in Guantánamo is gebaseerd nog wel uitzonderingsrecht mogen heten, sinds de inwerkingtreding van de – door Senaat en Congres goedgekeurde – *Military Commissions Act* eind 2006.¹⁰ Daarmee is de wettelijke basis voor het rechtsregime in Guantánamo sterker dan ooit, al blijft het de vraag of het *Supreme Court* deze wet niet in strijd met de Amerikaanse constitutie acht.¹¹ Het is wellicht overbodig te zeggen dat de *Military Commissions Act* aan de rechteloosheid van de gevangenen in Guantánamo geen einde maakt, maar die integendeel juist bestendigt. Er is nog steeds geen sprake van een eerlijke procedure voor een onafhankelijke instantie. Bovendien wordt in de nieuwe wet het recht van *habeas corpus* aan de terreurgevangenen (*'enemy combatants'*) onthouden. Er wordt overvloedig en kritisch geschreven over de situatie in Guantánamo Bay en in het algemeen over de wijze waarop antiterrorwetgeving inbreekt op onvervreemdbaar geachte grondrechten. Rechtsfilosofische analyse richt zich in het bijzonder op de vraag hoe de uitzonderingstoestand zich verhoudt tot de democratische rechtsstaat (in het spoor van Carl Schmitt en Giorgio Agamben)¹² of onderzoekt de argumentaties die pleiten voor een 'nieuwe balans' tussen vrijheid en veiligheid (bijvoorbeeld Michael Ignatieff en Ronald Dworkin).¹³ Deze benaderingen hebben echter als nadeel dat ze zich hardnekkig concentreren op bepaalde *topoi* en hier en daar sleetse plekken zijn gaan vertonen.

9 Zie W.J. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*, Deventer: Kluwer 2005, p. 425.

10 De United States Military Commissions Act of 2006 Pub. L. No. 109-366, 120 Stat. 2600 is een Act of Congress (Senate Bill 3930) en werd getekend door president Bush op 17 oktober 2006.

11 Nieuwe zaken met betrekking tot Guantánamo en de constitutionele status van de *Military Commissions Act* zijn reeds door het *Supreme Court* in behandeling genomen.

12 Zie bijvoorbeeld Bart van Klink en Oliver Lembcke, 'Can Terrorism Be Fought within the Boundaries of the Rule of Law? – A Review of Recent Literature in Political Philosophy', *R&R* 2007/2, p. 9-26 en de aldaar vermelde literatuur.

13 Zie bijvoorbeeld Michael Ignatieff, *The Lesser Evil*, Edingburgh: Edingburgh University Press 2004 en Ronald Dworkin, 'Terror & the Attack on Civil Liberties', *The New York Review of Books*, 6 november 2003.

Om die reden zou ik aan die onderzoeksvragen een draai willen geven en de vraag willen stellen wat Guantánamo ons over onszelf kan vertellen, over de mens en wat hem nog van de dieren onderscheidt en, in het verlengde daarvan, over het belang van juridische instituties in de samenlevingen waarin wij leven. Ook deze analyse borduurt voort op het intrigerende maar helaas nogal duistere gedachtegoed van de al even genoemde Agamben. De Italiaanse filosoof verkondigde immers reeds in 1995 dat ‘het kamp en niet de stad (...) het biopolitieke paradigma van het Westen’¹⁴ was geworden en dat ‘(...) de intrede van het *zoè* in de sfeer van de *polis*, de politisering van het naakte leven als zodanig, (...) hoe dan ook het beslissende feit van de moderne tijd [vormt].’¹⁵ Onder het Griekse *zoè* verstond Agamben ‘het simpele in leven zijn (...) dat alle levende wezens (dieren, mensen en goden) gemeen hebben’.¹⁶

Interessant is dat de Duitse denker Peter Sloterdijk een paar jaar later, in 1999, zijn voordracht *Regeln für den Menschenpark* hield, die destijds voor zoveel ophef zorgde dat de inhoud van de rede in het mediageweld verloren ging.¹⁷ Het mensenpark van Sloterdijk is net als het kamp van Agamben schatplichtig aan Michel Foucault en heeft eveneens een ‘biopolitiek’ of zelfs ‘zoöpolitiek’ karakter:

‘Sinds de *Politikos* en sinds de *Politeia* bestaan er geschriften die over de mensengemeenschap spreken als over een zoölogisch park dat tegelijkertijd een themapark is; het houden van mensen in parken of steden lijkt (...) een zoöpolitieke opgave.’¹⁸

Foucault legde in *Surveiller et punir* (1975) een nadrukkelijk verband tussen Bentham's ontwerp van zijn ‘panopticon’ en een diergaarde in Versailles die een vergelijkbare architecturale vorm kende. Dat dreef hem tot de volgende overwegingen:

14 Giorgio Agamben, *Homo Sacer. De soevereine macht en het naakte leven*, Amsterdam: Boom/Parrësia 2002, p. 193. Relevant is ook zijn opmerking op p. 182 dat ‘het kamp [...] de structuur [is] waarin de uitzonderingstoestand *normaal* wordt.’

15 Agamben 1995, p. 10.

16 Agamben 1995, p. 7.

17 Zie Peter Sloterdijk, *Regels voor het mensenpark. Kroniek van een debat*, Amsterdam: Boom 2007. Achteraf is het moeilijk te begrijpen waarom dit rustige, aarzelende en nog onuitgevoerde betoog zoveel tumult veroorzaakte.

18 Zie Sloterdijk 2007, p. 41.

‘Ten tijde van Bentham was deze diergaarde reeds verdwenen. Maar in het plan van het panopticon treffen we eenzelfde zorg aan voor individualiserende observatie, karakterisering, classificatie en analytische ordening van de ruimte. Het panopticon is een koninklijke diergaarde, waarin het dier is vervangen door de mens, de groepering in soorten door de individuele verdeling, en de koning door de machinerie van een verborgen macht.’¹⁹

In lezingen en colleges in de tweede helft van de jaren zeventig van de vorige eeuw werkte Foucault zijn ideeën over biopolitiek nader uit. Hij omschreef deze als een intensieve vorm van bevolkingspolitiek die in toeneemende mate zou leiden tot ‘a kind of animalization of man through the most sophisticated political techniques (...)’.²⁰

In recente filosofie van vóór 2001 valt met andere woorden een kritische traditie (Foucault, Agamben, Sloterdijk, wellicht ook Arendt²¹) aan te wijzen die de moderne samenleving als een geïnstitutionaliseerd menselijk dierenpark onderzoekt, waarin het onderscheid tussen mens en dier hoe langer hoe meer is vervaagd. In mijn ogen is het kamp in Guantánamo een plek waarin een constitutionele rechtsorde zo’n menselijk dierenpark op radicale wijze heeft verwezenlijkt.²² Ook Guantánamo is een diergaarde, zij het dat de vele bezoekers niet bij de kooien mogen komen en de ‘menselijke dieren’ zelfs van afstand niet mogen bekijken.²³ De ‘oncomfortabele maar *humane* behandeling’ die hun volgens de Amerikaanse autoriteiten in het kamp ten deel valt²⁴, heeft dan ook steeds betrekking op hun *dierlijke* behoeften, hun

19 Michel Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*. De geboorte van de gevangenis, Groningen: Historische Uitgeverij 1997, p. 280.

20 Uit lezing conferentie Universiteit Stanford, 1979, geciteerd in Hubert L. Dreyfus en Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics with an Afterword of Michel Foucault*, Brighton: Harvester Press 1982, p. 138; voorts in Agamben 1995, p. 9.

21 Vgl. Agamben 1995, p. 9-10; 137 e.v.

22 Zie ook Giorgio Agamben, *L'état d'exception*, Parijs: Seuil 2003, p. 12-14.

23 Een bezoek aan het kamp in Guantánamo, zoals onlangs weer door Nederlandse Tweede Kamerleden, draait dan ook stevast uit op een teleurstelling. Zie bijvoorbeeld ‘Visite Guantánamo zinloos’, *BN de Stem*, 24 oktober 2007.

24 Vgl. het volgende fragment over de behuizing van de gevangenen in Guantánamo Bay in 2002 uit ‘Harsh Detention for Afghan Prisoners’, *BBC News*, 16 januari 2002, te raadplegen op <http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/1752863.stm>: ‘One person said: “Are they kennels?”, to which one of the military staff in charge said: “No they’re not kennels, they are cells, and they’re within the bounds of the Geneva Convention. What we are operating is humane treatment, but we’re not offering comfort”’.

voedertijden, lichaamsbeweging, religieuze impulsen²⁵ en verzorging. Critici van Guantánamo spreken soms in hetzelfde schema: de behandeling van de gevangenen is in hun ogen dan ‘onmenselijk’ of ‘mensonwaardig’, omdat de hokken te klein zijn, de ‘detainees’ juist geen beweging krijgen maar wel worden vernederd en mishandeld, volstrekt geïsoleerd worden vastgehouden enzovoort. Dit type kritiek wordt dan weer door de Amerikaanse autoriteiten gepareerd door spaarzame verbeteringen aan te brengen in het kamp en daar hoog over op te geven. Discussies over leefomstandigheden van ‘niet-menselijke dieren’ die in gevangenschap worden gehouden, verlopen dikwijls op dezelfde manier. Wat men in dit soort debatten soms dreigt te ‘vergeten’, is dat de gevangenen van Guantánamo als mensen zonder aanklacht worden vastgehouden en niet behoorlijk worden berecht.

Er bestaat niet alleen een kritische wijsgerige traditie die de menselijke samenleving als dierentuin onderzoekt en aan de kaak stelt. Er bestaat ook een humanitaire traditie die het onderscheid tussen mens en dier relatieveert en juist de handhaving van dat onderscheid aan de kaak stelt. Reeds Hannah Arendt merkte in *The Origins of Totalitarianism* kritisch op dat mensenrechtengroeperingen in de negentiende en twintigste eeuw

‘[...] showed an uncanny similarity in language and composition to that of societies for the prevention of cruelty to animals.’²⁶

In onze eeuw is dat verband expliciet, ja zelfs gemeengoed geworden. Denk in Nederland aan de *Partij voor de Dieren*, een partij die opereert onder het motto: ‘Wie beschaafd omgaat met dieren, gaat ook beschaafd om met elkaar.’²⁷ Ook voor Martha Nussbaum in *Frontiers of Justice* (2006) is het onderscheid tussen mens en dier een steen des aanstoots, want een hardnekkige bron van onrecht tegen dieren. Zowel ‘menselijke’ als ‘niet-menselijke dieren’ (de terminologie is van Nussbaum) hebben als ‘rechtssubjecten’ recht op allerlei voorzieningen die nodig zijn om zich optimaal te ontplooi-

25 Waarbij ik maar even aanneem dat ook niet-menselijke dieren over een religieus gevoelsleven beschikken.

26 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* [1948], San Diego: Harcourt Brace & Company 1979, p. 292, ook geciteerd bij Douzinas 2007, p. 118.

27 Zie <www.partijvoordedieren.nl>. Een recente poging van GroenLinks om dierenrechten in de Nederlandse Grondwet op te nemen, liep spaak bij de Raad van State en is toen gewijzigd in een voorstel om een grondwetsartikel te wijden aan de verbetering van dierenwelzijn. Volgens de Nederlandse Raad van State kunnen dieren geen rechtssubject zijn, maar zijn zij ‘bijzondere rechtssubjecten, die een bijzondere zorg vergen’. Zie Kamerstukken II 2006/07, 30 900, nr. 4, p. 2.

en. Opvallend is dat Nussbaum ook 'niet-menselijke dieren' tot een oppassend leven lijkt te willen aanzetten. In dat kader heeft zij moeite met dieren die nog in het wild leven, waar zij wreedheden kunnen begaan. Het utopisch ideaal dat door Nussbaums betoog heen schemert, is dat van een goede dieren tuin waarin zowel 'menselijke' als 'niet-menselijke' dieren het recht hebben om tot een harmonisch, rechtvaardig en welvoorzien leven geconditioneerd te worden.²⁸

Of de menselijke dieren tuin de vorm aanneemt van een nieuwe Hof van Eden, zoals in het denken van Nussbaum, of van een hel, zoals in Guantánamo Bay, in beide gevallen is er juridisch gesproken iets eigenaardigs aan hand. Het recht is plastisch geworden: omnipresent maar ongrijpbaar in Nussbaums paradijs, in zijn beweeglijkheid volstrekt afwezig in de hel van Guantánamo (men spreekt terecht van een juridisch 'zwart gat'). Wat in beide oorden verdwenen is, is nagenoeg elke verwijzing naar de stabiele en vertrouwde juridische instituties zoals mensen die onderhouden, ontwikkelen en van generatie op generatie doorgeven: de historisch verankerde, maar niettemin dynamische rechtssystemen met hun rechtsgebieden, gewoontes, rechtsbeginselen en procesrecht. Beide *loci* zijn historische *non-loci*, in de zin dat de band met de geschiedenis, met de temporaliteit van het recht is doorgesneden.

We zouden voorzichtig kunnen concluderen dat de vervaging van het onderscheid tussen mens en dier in moderne samenlevingen op verschillende manieren kan leiden tot een 'detemporalisatie' van het recht. In Guantánamo neemt die de vorm aan van een 'determinisme', bij Nussbaum van een nostalgisch verlangen naar eeuwigheid, naar een 'fabelachtige buiten-tijd'. Ik ontleen deze 'figuren van detemporalisatie' aan het prachtige boek *Le temps du droit*, dat François Ost in 1999 publiceerde.²⁹

Interessant is de passage waarin Ost zich uitspreekt over de hedendaagse 'deterministische verleiding', die rechtstreeks op Guantánamo en veel van de huidige antiterrorwetgeving van toepassing had kunnen zijn:

'Paradoxalement, le déterminisme prend maintenant la forme du changement radicalisé: un changement valorisé pour lui-même, qui entraîne une prodigieuse accélération des rythmes temporels et se traduit par l'imposition de l'urgence comme temporalité ordinaire. C'est sans doute

28 Zie Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press 2006, p. 392-401 en mijn bespreking van dit boek in R&R 2007/2, p. 88-93.

29 Zie François Ost, *Le temps du droit*, Paris: Éditions Odile Jacob 1999, p. 23; 22-33.

un paradoxe de soutenir que le déterminisme, qui étouffe toute capacité d'initiative véritable et stérilise la conception d'alternatives réelles, prend la forme du changement, alors précisément que ce changement est présenté comme libération des tutelles du passé et des contraintes de l'avenir.³⁰

Ost doet in deze passage vooral op blinde mechanismes van zichzelf regulerende markten en wijst daarmee op een alledaags en wijdverbreid verschijnsel aan het eind van de twintigste eeuw. Maar is het 'dwingend opleggen van de urgentie als normale temporaliteit' niet ook exact het mechanisme waarmee de Amerikaanse regering, met een klemmend beroep op '9/11', het kamp in Guantánamo zo snel heeft kunnen verwezenlijken en het is blijven verdedigen, tot op de dag van vandaag?³¹

Het kamp in Guantánamo is het meest prangende hedendaagse voorbeeld van een juridische constructie die zich, met een beroep op de urgentie, aan de normerende en matigende invloed van de rechtsgeschiedenis tracht te onttrekken. De *clash* tussen het Amerikaanse *Supreme Court* en de uitvoerende macht over de rechtspositie van 'enemy combatants' in Guantánamo Bay, heeft dan ook de rechtsgeschiedenis zelf tot inzet. In *Rasul v. Bush* doet het *Supreme Court* veel moeite om het kamp in Guantánamo historisch te lokaliseren *binnen* de grenzen van de Amerikaanse jurisdictie, en niet *daarbuiten* zoals de regering wilde. En *Hamdan v. Rumsfeld* laat zich lezen als een doorwrocht essay met als doel het kamp een aanwijsbare plaats te geven *binnen* de Amerikaanse rechtsgeschiedenis van oorlogsrecht en militaire tribunalen, en niet *daarbuiten*, zoals de regering betoogde.³² Het is fascinerend maar ook schrijnend om te zien hoe fanatiek de regering-Bush zich tegen deze pogingen om het kamp historisch thuis te brengen blijft verzetten, en via de strategie van de 'vlucht voorwaarts' de bal steeds weer bij het *Supreme Court* weet terug te leggen.

Sloterdijk had het in zijn *Regels voor het mensenpark* over de humanistische traditie, bestaande uit een verzameling van vriendschap stichtende, geleerde boeken. Die traditie was er sinds de klassieke oudheid op uit geweest de mens te temmen, voor bestialiteit en barbarij te behoeden. Maar de opkomst van massamedia en -cultuur hebben de humanistische traditie volgens Sloterdijk obsoleet gemaakt. De vraag die Sloterdijk zich vervolgens stelde, was hoe de mens getemd moet worden als hem de toegang tot de humanistische traditie

30 Ost 1999, p. 28 (mijn cursivering).

31 De wel op internet gemaakte grap dat deze regering aan HASDD zou lijden, afkorting voor *Historical Attention Span Deficit Disorder*, is te doeltreffend om geestig te zijn.

32 *Supra*, noot 4.

wordt versperd. In dat geval zouden alleen nog biologische instrumenten overblijven, met de opkomende gentechnologie als wenkend perspectief.

De mens is echter heel wat meer dan louter biologisch leven, hetgeen Sloterdijk ook niet ontkent. Hij is, in de woorden van Nietzsche, 'das noch nicht festgestellte Thier'³³, een dubbelzinnige bewering die Arnold Gehlen tot uitgangspunt maakte van zijn hoofdwerk *Der Mensch* uit 1940.³⁴ Geïnspireerd door J.G. von Herder en Max Scheler liet Gehlen de mens daarin als 'biologisches Sonderproblem', als 'Mängelwesen', verschijnen, als een 'onaf', onvolkomen dier. Zijn naaktheid, langdurige hulpbehoevendheid, opgerichte toestand en onvermogen om zich instinctief tegen een onoverzichtelijke veelheid aan potentiële catastrofes te beschermen, maken hem 'von Natur ein Kulturwesen'. Anders dan andere dieren staat hij 'open in de wereld' en heeft hij complexe instituties nodig om zich in die wereld staande te houden.³⁵ Naast het rijke instituut van de taal is de rechtsorde er daar één van.

Het is niet de dreiging van terreur of van andere onvoorziene catastrofes die de huidige tijd uniek of zelfs bijzonder maken. Wel eigenaardig is de huidige tendens om in reactie op dreigingen juist die instituties op te offeren die ons voor rampen moeten behoeden en die ons als historische en culturele wezens van de andere dieren onderscheiden.

33 Friedrich Nietzsche, 'Nachgelassene Fragmente, Frühjahr bis Herbst 1884', in: G. Colli en M. Montinari (red.), Nietzsche Werke. Kritische Gesamtausgabe VII.2, Berlin-New York: Walter de Gruyter 1974, fragm. 25 [428], p.121.

34 Arnold Gehlen, *Der Mensch, Seine Natur und Stellung in der Welt*, Wiebelsheim: Aula Verlag 2004, p.10.

35 Zie Gehlen 2004, p. 9-20, 79-80. Zie ook Sloterdijk 2007, p. 33: 'Men zou zo ver kunnen gaan de mens het wezen te noemen dat in zijn dier-zijn en dier-blijven mislukt is.' Sloterdijk verwijst hier echter niet naar Gehlen, maar naar Heidegger.